

Valehoğlu-Hacıyev Fəxri
Azərbaycan Respublikasının
Gürcüstanda Səfirliyinin I kitabı

TİFLİSİN 1905-1919-CU İLLƏR GÜRCÜDİLLİ VƏ RUSDİLLİ MƏTBUATINDA Ə.TOPÇUBAŞOVUN SİYASİ-İCTİMAİ FƏALİYYƏTİNƏ DAİR

XIX-XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazın inzibati və mədəni mərkəzi funksiyasını daşıyan Tiflis şəhəri nəinki ictimai fikir və mədəniyyət tariximizin formalaşmasında, milli dövlətçilik və diplomatiya tariximizdə də mühüm rol oynamışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (AXC) qurucularından və hökumət üzvlərindən bir çoxunun həyat və fəaliyyəti Cümhuriyyətin İstiqlal Bəyannaməsinin qəbul olunduğu bu şəhərlə sıx və ya qismən bağlı olmuşdur. Mənalı və şərəfli ömür yolu Tiflislə sıx bağlı olan görkəmli Cümhuriyyət xadimlərindən biri də tanınmış dövlət adamı, diplomat və hüquqşünas Əlimərdan bəy Topçubaşovdur.

Tiflisdə dünyaya göz açan Əlimərdan bəy uşaqlıq və gənclik illərini əsasən bu şəhərdə keçirmişdir. İlk təhsilini xüsusi müsəlman mədrəsəsində almış, rusdilli Tiflis 1-ci klassik gimnaziyasında davam etdirmişdir. 1884-1888-ci illərdə Peterburqda ali təhsil aldıqdan sonra yenidən doğulduğu şəhərə qayıtmış və burada əmək fəaliyyətinə başlayaraq məhkəmə sistemində müxtəlif vəzifələrdə çalışmışdır.

Tiflis ictimai mühitində, xüsusən yerli müsəlman əhali arasında günü-gündən daha çox tanınan və sevilən Ə.Topçubaşov 1893-cü ilin dekabr ayının 31-də Azərbaycan mətbuatının banisi Həsən bəy Zərdəbinin Tiflisdə təhsil alan böyük qızı Pəri xanımla ailə qurur. Onların 30 sentyabr 1896-cı ildə Əliəkbər adını verdikləri ilk övladları dünyaya gəldikdən sonra ailə həmin il Bakıya köçür [15].

Əlimərdan bəy Bakıda məskunlaşsa da, Tiflis ziyalı elitası ilə bağlarını heç zaman kəsməmiş, gürcü ictimaiyyətinin öndə gələn nümayəndələri ilə yaratdığı səmimi dostluq münasibətlərini qoruyub saxlamağa çalışmışdır.

Ə.Topçubaşov Tiflisdə olduğu kimi, Bakıda da tez bir zamanda siyasi-ictimai dairələrdə məşhurlaşaraq yerli əhali arasında nüfuz sahibinə çevrilmiş və Azərbaycan xalqının azadlıq mübarizəsinə qoşulmuşdur. Onun bu mübarizənin öncüllərindən biri kimi usanmaz fəaliyyəti Tiflisin gürcüdüillə və rusdilli mətbuatının diqqət mərkəzində olmuşdur. Gürcü jurnalistləri Əlimərdan bəydən müsahibə götürmək, müəyyən siyasi məsələlərə dair onun düşüncələrini öyrənmək fürsətini əldən verməyirdilər. Görünən odur ki, Azərbaycan mətbuat aləminin tanınmış simalarından olan Ə.Topçubaşov da gürcü mətbuatının nümayəndələri ilə ünsiyyətdən yayınmırdı.

Əldə etdiyimiz arxiv sənədlərindən və XX əsrin əvvəllərinə aid mətbuat xəbərlərindən bəlli olur ki, Ə.Topçubaşov Tiflisdən köçdükdən sonra da buradakı ata mülkünü heç kəsə verməmiş, öz adında saxlamış və həmin ev 1905-ci ilin noyabr ayında erməni millətçiləri tərəfindən yandırılmışdır. Gürcüstan Milli Tarix Arxivində (GMTA) Tiflis quberniyasının jandarm idarəsinin fondunda saxlanılan ““Daşnaksutyun” inqilabi partiyasının Şərq bürosu haqqında (1907-1912-ci illər)” («О Восточном бюро революционной партии «Дашнакцютюн» (1907-1912 гг.)» adlı qovluqdan Ə.Topçubaşovun Tiflisdəki evinin Narınqalanın girəcəyində, Petxain küçəsi 28 (indiki Betlem küçəsi) ünvanında yerləşdiyi aşkar olur [1, v. 25].

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Ə.Topçubaşovun adını daşdığı ulu babası Əlimərdan bəy Kartli-Kaxetiya çarları II İrakli və XII Georginin sarayında xidmət etmiş, topçu alayının rəisi və Kürün sağ sahilində çar sarayının yerləşdiyi qalanın komendantı olmuşdur [15]. Ə.Topçubaşovun ata yurdu da elə həmin qala ucaldığı ərazidə olmuşdur.

1905-1906-cı illərdə Cənubi Qafqazın şərq kəsimini bürüyən erməni-azərbaycanlı toqquşmaları Tiflis şəhərindən də yan ötmür. 1905-ci ilin noyabr ayında erməni silahlı dəstələri tərəfindən Tiflisin türk-müsəlman əhalisinə qarşı qanlı hücumlar, qırğınlar həyata keçirilir. Noyabr hadisələri zamanı erməni millətçi-terrorçu təşkilatlarının döyüşçüləri tərəfindən Tiflisin müsəlman məhəlləsində -

“Tatar” meydanı”nda (Şeytanbazarda) böyük yanğın törədilir. Ermənilərin bu təxribatı nəticəsində 25-dən çox ev, 40 dükən və Müqəddəs Yekaterina yunan kilsəsi ciddi zərər görür [2; 4; 7; 16; 19]. Yanan evlər arasında Ə.Topçubaşovun evi də olur [5].

Çox keçmədən Cənubi Qafqazda səngimək bilməyən erməni-azərbaycanlı toqquşmalarının qarşısını almaq və konkret təkliflər hazırlamaq məqsədilə Tiflis şəhərində sülh qurultayının keçirilməsi qərarlaşdırılır və bununla bağlı 1905-ci ilin dekabr ayının sonlarından etibarən ciddi hazırlıq işlərinə başlanılır. Sülh qurultayına nümayəndələrin seçilməsi ilə bağlı müxtəlif bölgələrdə azərbaycanlı və erməni icmalarının yığıncaqları keçirilir. Tiflisdə rus dilində nəşr olunan “Novoye obozreniye” qəzeti “İrşad” qəzetinə istinad edərək məlumat verirdi ki, 1906-cı il fevralın 9-da Bakıda Qasım bəy Məscidinə toplaşmış şəhərin nüfuzlu müsəlmanları qurultayda onları təmsil etmək səlahiyyətini “Kaspi” qəzetinin redaktoru Əlimərdan bəy Topçubaşova, “İrşad” və “Həyat” qəzetlərinin redaktoru Əhməd bəy Ağayevə, milyonçu Kərbəlayı İsrəfil Hacıyevə və həkim Qarabəy Qarabəyova vermişlər [17].

1906-cı ilin 20 fevral tarixində öz işinə başlayıb 2 həftə davam edən qurultayda azərbaycanlı və erməni nümayəndələrin təqdim etdiyi, hər biri 12 maddədən ibarət olan proqramlar geniş müzakirə olunur. Aparılan müzakirələrdə Ə.Topçubaşov, Ə.Ağayev, M.Şaxtaxtinski, Q.Qarabəyov, M.Şahmalıyev, A.Ziyadxanov, H.Yadigarov, İ.Vəkilov, İ.Hacıyev kimi tanınmış ictimai xadimlərin və ziyalıların kəskin nitqləri, eləcə də qətiyyətli mövqeləri nəticəsində ermənilərin destruktiv fəaliyyəti və törətdikləri qırğınlar siyasi cəhətdən ifşa olunur. Tədbirin stenoqramından [Bax: 8-14] qəzetlərinin nümayəndə heyətinin müəyyən prinsipial məsələlərə dair mövqeyinin qorunmasında və istiqamətləndirilməsində Ə.Topçubaşovun aparıcı rol oynadığı aydın olur.

Qurultayın gedişatında ona sədrlik edən çarın Qafqazdakı canişininin hərbi məsələlər üzrə köməkçisi general-leytenant Y.Malama tədbirin əsas məqsədinin istintaq aparıb günahkarları aşkar etməkdən deyil, düşmənçilik edən iki xalq arasında möhkəm və davamlı sülhün yaradılmasından ibarət olduğunu vurğulayır. Azərbaycanlı nümayəndə heyəti sədrin mövqeyini dəstəkləyərək keçmişin çamurunda eşələnməməyi məsləhət görür və səbəblərin çox, vaxtın isə az olduğunu nəzərə alaraq iki xalqın gələcəkdə necə yaşayacağına dair müzakirələrin aparılmasını təklif edir. Ə.Topçubaşov səbəbləri ayıraraq üçün regionda tarixi, iqtisadi, məişət və siyasi şərtlərin öyrənilməsi, başqa sözlə, bütövlükdə Qafqazın böyük və qalın tarixinin yazılması gərəkliliyini qeyd edir [8].

Azərbaycanlıların əksinə olaraq erməni nümayəndələri ısrarla səbəblərin araşdırılmasını tələb edirlər. Ermənilərin belə bezikdirici mövqeyindən tənqəd gələn azərbaycanlı nümayəndələr adından Ə.Topçubaşov onların da artıq qəti şəkildə bu rəsmi toplantıda qırğının səbəblərinin aydınlaşdırılmasını istədiklərini bəyan edir [8]. Əhməd bəy Ağayev Əlimərdan bəyin bəyanatını dəstəkləyərək keçmişdəki məsələlərin araşdırılmasından qorxmadıqlarını sübut etmək üçün erməni-azərbaycanlı qırğının səbəblərinin müəyyən olunmasını tələb etdiklərini söyləyir. Kərbəlayı İsrəfil Hacıyev isə həvəsəldən çıxaraq açıq şəkildə həqiqəti söyləməyə məcbur olur: “Bir halda ki, iş səmimiyyə getdi və ermənilər özü bunu burada tələb edir, onda mən heç bir qədar də çəkinmədən deyəcəyəm ki, bizim qırğın əsas səbəbkarı “Daşnaksutyun” erməni inqilabi təşkilatıdır.” [8].

Bundan sonra erməni əsilli bəli mühəndis S.S. Taqianosov təkrarən iclası erməni nümayəndələrinin istədiyi axara yönəltməyə cəhd göstərərək qeyd edir ki, səbəblər məsələsinə sülh tədbirlərinin hazırlanması üçün zəruri olan həddə qədər toxunmaq lazımdır. Onun sözlərinə görə, müzakirələrdən göründüyü kimi, ermənilər əsas səbəbi hakimiyyətin fəaliyyətsizliyində, müsəlmanlar isə əsas səbəbi erməni inqilabi təşkilatında, yəni “Daşnaksutyun”da görür: “Bu təşkilatı buradakı nümayəndə Topçubaşov hələ Bakının mərhum general-qubernatoru, knyaz Amilaxvariyyə səbəb kimi göstərib, o vaxtdan müsəlmanlar daim bunu təkrarlayırlar...” [9].

Gərgin keçən iclasda müzakirə olunan ilk məsələ üzrə qəbul olunacaq qərarın redaktə olunması üçün azərbaycanlı və erməni nümayəndələrdən ibarət komissiya təşkil olunur, birincilərin sırasına Ə.

* tatar - azərbaycanlı (F.V.-H.).

* Burada və bundan sonrakı tərcümələrdə orijinal mətnin punktuasiyasını və orfoqrafik xüsusiyyətlərini saxlamağa çalışmışıq - (F.V.-H.).

Topçubaşov başçılıq edir [9].

Qurultayın növbəti iclaslarında da Əlimərdan bəy erməni-azərbaycanlı qırğınının terror zəminində başlandığına toxunaraq erməni terrorçu təşkilatlarının fəaliyyətlərinin dayandırılmasını tələb edir [11].

Tədbir çərçivəsində aparılan müzakirələrdə Ə.Topçubaşovun öz məntiqli mövqeyini ortaya qoyduğu məsələlərdən biri də erməni-azərbaycanlı toqquşmaları zamanı dəymiş zərəri müəyyənləşdirmək üçün komissiyaların təşkil olunması təklifi idi. Bu təkliflə etirazını bildirən Əlimərdan bəy komissiyaların yerlərdə yalnız narazılıq ocaqları yaradacağını, onların praktik əhəmiyyətini təsəvvür edə bilmədiyini söyləyərək nümayəndələr qarşısında zərəri kimin müəyyənləşdirəcəyi, kimlərin şahid olacağı kimi suallar qoyur [12].

Qurultayda azərbaycanlı nümayəndələrin təqdim etdiyi proqramın "İbtidai məktəbdə ümumi icbari, ödənişsiz təhsilin tətbiq edilməsi" başlıqlı 2-ci maddəsinin müzakirəsi zamanı da Əlimərdan bəy Topçubaşovun çıxışı maraqlıdır. Ə.Topçubaşov öz nitqində "ilk in ibtidai təhsil ana dilində olmalıdır" mülahizəsini dəstəkləyərək son dərəcə aktual təkliflər irəli sürür: "Biz müsəlmanlar müəllimləri haradan ala? Savad vermək, elmin əsaslarını, eləcə də ilahiyatı, İslamı öyrətmək lazımdır. Bizdə bu iş inkişaf edə bilməzdi, çünki köhnə rejim müsəlman ruhani məktəbinin açılmasına icazə vermişdi. İlk növbədə Tiflisdə ali müsəlman ruhani məktəbi təsis etmək lazımdır. Eləcə də Qori müəllimlər seminariyasının tatar şöbəsini buraya köçürüb müstəqil təhsil müəssisəsinə çevirmək lazımdır, çünki Qoridə bir nəfər də olsun müsəlman yaşamır" [10].

Qurultayda yekun olaraq öndə sürülən rəy və təkliflər əsasında 3 bənddən ibarət qərarname qəbul edilir. Qərarnameyin 2-ci bəndinə uyğun olaraq, canişin yanında azərbaycanlılar və ermənilərdən ibarət xüsusi sülhməramlı məşvərət şurası yaradılır. General-leytenant Y.D. Malamanov təklifi ilə bu şuraya seçilmiş azərbaycanlı nümayəndələrin soyadları sırasında yenə də Əlimərdan bəy Topçubaşovun soyadı öndə gəlir [18]. Məşvərət şurası qurultaydan sonra müttəməd olaraq toplanır və sülhün bərqərar olması üçün görüləsi zəruri tədbirlər üzərində işləyirdi [20].

Qurultay işini bitirdikdən sonra Tiflis mətbuatında onun mahiyyətinə və nəticələrinə həsr olunmuş geniş yazılar dərc edilir. "Kavkaz" qəzetində dərc olunmuş məqalədə qurultayda iştirak edən müsəlman nümayəndə heyətinin tərkibinə diqqət yetirilir, onun dar dünyagörüşlü dini fanatiklərdən deyil, təhsilli ruhanilərdən, mətbuat işçilərindən, vəkillərdən, pedaqoqlardan, məmurlardan və digər mədəni peşə sahiblərindən ibarət olduğu xüsusi vurğulanırdı. Qəzetdə qurultayın iclaslarında müsəlman nümayəndələr tərəfindən Avropa təhsili almış insanlara məxsus bütün milli, dini, iqtisadi, mədəni və dövlət məsələlərinə geniş və humanist baxışları əks etdirən nitqlərin səsləndirildiyi qeyd olunurdu [13] [1905-ci ilin noyabr ayında Tiflisdə baş vermiş erməni-azərbaycanlı toqquşmaları və 20 fevral-6 mart 1906-cı il tarixlərində keçirilmiş sülh qurultayı haqqında daha ətraflı bax: 3].

1906-cı il mayın 31-də Bakı quberniyasından Rusiyanın Birinci Dövlət Dumasına deputat seçilən Ə.Topçubaşov Dumada müsəlman fraksiyasına rəhbərlik etmiş və bir sıra mühüm məsələlərin müzakirəsində yaxından iştirak edərək öz seçicilərinin etimadını doğrultmağa çalışmışdır. Tiflisdə gürcü dilində nəşr olunan həftəlik "Şroma" ("Əmək") siyasi-ədəbi qəzetinin Rusiya Dövlət Dumasında xüsusi müxbiri Malakia Bolkvadze "Peterburqdan xəbər" başlıqlı yazısında Dumanın muxtariyyətçi fraksiyasının sədri Aleksandr Lednitski ilə "Qafqazdan gəlmiş məşhur Topçubaşov"un söhbətinə şahidlik etdiyini və söhbət zamanı Ə.Topçubaşovun özünün qeyd-şərtsiz aqrar komissiyasının tərkibinə daxil olmasının zərurəti barədə A.Lednitskini inandırmağa çalışdığı qeyd edir. M.Bolkvadzenin yazdıqlarından bəlli olur ki, A.Lednitski öz cavabında həmsöhbətinə bu komissiyaya artıq Zaqafqaziyanın nümayəndəsi olaraq Barataşvilinin seçildiyini bildirir, Ə.Topçubaşov isə bir nəfərin yetərli olmadığını, Barataşvilinin Qərbi Zaqafqaziyanı – Gürcüstanı təmsil etdiyini, orada isə Şərqi Zaqafqaziya ilə müqayisədə tamamilə başqa vəziyyətin hökm sürdüyünü söyləyir. Daha sonra Topçubaşov erməni-azərbaycanlı qarşıdurmasının ətraflı tarixçəsi, Şərqi Zaqafqaziya torpaq sahibkarlığının şərtləri barədə A.Lednitskini məlumatlandırır. Müxbir M.Bolkvadze yazırdı: "Topçubaşovun söylədiklərindən ermənilərlə tatarlar arasında yaranmış dəhşətli nifrət və qırğınlar maraqlı idi.

Məni şəxsən Topçubaşovun bir qeydi düşünməyə vadar etdi: "Qərbi Zaqafqaziya, Gürcüstan sosializmin ardınca yürüdü, bizdə isə tam başqa cür idi"...

Həqiqətən Gürcüstanı ümumi azadlıq hərəkatı çəkib apardı, daha dəqiq demək istəyirəm, gürcülər azadlıq hərəkatına bütün ölkənin diqqətini özünə çəkən xüsusi rəng qatdılar. Belə hərəkatı, belə böyük nümunəni qonaqlar da təqdim etməlidirlər, hansıların ki, nümayəndəsi Topçubaşovdur... Bu belə də olacaqdı və əks mövqedə dayanan insanların yaxınlaşması mənzərəsi progressiv surətdə yüksələcəkdi.

Bunu bürokrat dünyası yaxşı hiss edirdi, hiss edirdi və qorxu zəngi ürəklərini döyündürürdü...

Buna görə də Gürcüstanda ordu, top, atəş peyda oldu, Şərqi Zaqafqaziya isə, yeri gəlmişkən, tərxiat vasitəsilə ermənilərlə tatarlar arasında kəskin nifrət və qırğın yaradırdı. Son vasitəni yetərli hesab etmədikdə topları, tüfəngləri və kazakları irəli yürütdülər... Beləliklə bütün Zaqafqaziya demək olar ki, eyni cür od-atəş yaydı.

Səbəbləri müxtəlif idi, fəqət bürokratiyanın məqsədi eyni idi...

Aqrar məsələyə gəldikdə, bilmirəm, Qərbi Zaqafqaziya üçün faydalı olacaq bir şey, necə ki, cənab Topçubaşov düşünür, Şərqi Zaqafqaziya üçün niyə zərərli olmalıdır [6].*

Tiflisdə rusca nəşr olunan "Zakavkazskaya reç" qəzeti 1915-ci ilin yanvar ayında Bakı şəhərindən Ə.-b. Topçubaşov, A.Tağıyev və Kərbəlayı Ağabala Quliyev, Yelizavetpoldan (Gəncədən) F.-x. Xoyski, Ə.-b. Rəfibəyov və H.Mirhəməzəyev, İrəvan quberniyasından R.-x. Naxçıvanski, Tiflisdən H.-b. Mahmudbəyov və Qarsdan Məşədi Rza Lütvəliyevin təmsil olunduğu müsəlman nümayəndə heyətinin Tiflis şəhərində Rusiya çarının Qafqazdakı canişininin müavini general Mişlaevski tərəfindən qəbul olunduğu barədə məlumat yayımlayırdı. Mişlaevski ilə görüşün başlıca səbəbi Qars və onun ətrafındakı ərazilərdə Rusiya təbəəli müsəlmanlara edilən hücumlarla bağlı narahatlıqdan irəli gəlirdi. Görüş zamanı general müsəlman nümayəndələrə Qarsda silahsız, dinc insanlara hücum edənlərin müəyyən edilib cəzalandırılacağına söz verir. Eyni zamanda, görüş nəticəsində Bakı müsəlmanlarına Qars zərəridələrinə və ümumiyyətlə müsəlman qaçqınlara yardım toplanmasını məqsədilə komitə yaradılmasına icazə verilir [21].

Bundan cəmi bir neçə gün sonra həmin qəzet müharibədə zərər görmüş müsəlmanlara yardım göstərilməsi üçün Bakıda komitənin yaradıldığını bildirərək onun rəhbər heyət və üzvlərinin adını açıqlayır, həmçinin, artıq "İqbal" qəzetinin redaksiyasından 2700 rubl və "Nicat" məarif cəmiyyəti tərəfindən "Leyli və Məcnun" operasının səhnə qoyuluşundan əldə edilmiş 800 rubl olmaqla ilkin ianələrin daxil olduğunu yazırdı. Ə.Topçubaşovun da üzv olduğu bu komitə Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti adlanırdı; Mirzə Şəmsi oğlu Əsədullayev onun sədri, Qasım Qasimov və Kərbəlayı Əlibala Zərbəliyev - sədr müavinləri, Məmməd Əmin Rəsulzadə isə katibi idilər [24].

1917-ci ildə baş vermiş İkinci Rus İnqilabından və Oktyabr çevrilişindən sonra Ə.Topçubaşov var qüvvəsi ilə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizəyə qoşulur. Gürcüstan Demokratik Respublikası (GDR) dövründə (1918-1921-ci illər) Tiflisdə çap olunan dövrü mətbuat orqanlarında Əlimərdan bəyin bu mübarizə çərçivəsində, eləcə də AXC hökumətinin üzvü və parlamentinin sədri kimi fəaliyyətinə dair maraqlı məqamlara rast gəlinir.

Alfa Tsiskaridze adlı müəllif "Ertoba" ("Birlik") qəzetinin 1918-ci il iyul tarixli saylarından birində dərc etdiyi "Əlimərdan bəy Topçubaşovgildə" sərəlvhəli yazıda Novruz bayramının son günü "özünün böyük vəkili" Ə.Topçubaşovun qonağı olduğunu və ev sahibi tərəfindən nəvazişlə qarşılandığını vurğulayaraq qəzet oxucularına Əlimərdan bəylə aralarındakı səmimi dialoqu təqdim edir. Söhbət zamanı A.Tsiskaridze Əlimərdan bəyi "Osmanlının qapıda dayandığı bir vaxtda" vəzifəyə təyin olunduğu Tiflis şəhərində olmasının zəruriliyinə inandırmağa çalışır və həmsöhbətinə təsir etmək məqsədilə "Siz yabanı Osmanlı ilə barışa bilirsinizmi?" sualını ünvanlayır. Özü və oğlu Ənvər xəstə olduqları üçün Bakıdan heç bir yana çıxma bilməyəcəklərini söyləyən Ə.Topçubaşov gürcü məsləkdəşinin Osmanlı ilə bağlı sualına "Osmanlı siz təsəvvür etdiyiniz qədər də yabanı deyil" cavabını verir və Osmanlının qapıda dayanmasının böyük bədbəxtçilik olmadığını ifadə edir.

Yazısının davamında "dəhşətli Bakı hadisələri" (bolşevik-daşnak olunduğu yəni tərəfindən törədilmiş 31 mart 1918-ci il soyqırımı) nəticəsində Ə.Topçubaşovun həbs olunduğunu bildirən A.Tsiskaridze, həmin zaman onun ailəsinə baş çəkməyə getdiyini qeyd edir. Evdə tək olan Əlimərdan bəyin qayınanəsi A.Tsiskaridzeyə kürekəni ilə həbsxanada görüşməyi məsləhət görməyərək

* Yazının tam mətni üçün bax: Əlavə 1.

buqları söyləyir: "Başqa cür düşünməsinlər; onun köməkçisiyə və üstəlik gürcüsən, hərçənd bildiyimə görə, sizi gözəl şəxsi münasibətlərdən başqa heç nə birləşdirmir; sizin məzhəb və onun yönü – bu, iki fərqli gütdür. Ancaq Əlimərdan bəy gürcüləri sevir, dostuqaxananın yanından keçsəniz yaxşı olardı. Əlimərdan bəy həmişə pəncərənin qarşısında olur, görər, salam deyərsiniz – sevinər. Bolşeviklərə və ermənilərə müraciət etmək istəyirəm ki, Əlimərdan bəyi azad etsinlər. Topçubaşov həbsxanada onlar üçün daha təhlükəlidir. Bizim xalq təhqir və alçaldılmanı heç kəsə bağışlamayacaq. Baş verənlər yetər: Topçubaşovun incidilməsi oda neft tökəcək. Yaxşı olar Əlimərdan bəyə xahiş etsinlər ki, xalqı sakitləşdirsin..."

Sonradan Əlimərdan bəyin azadlığa buraxıldığını eşitdiyini deyən müəllif yazısını bu cümlələrlə yekunlaşdırır: "Azərbaycan hökuməti onsuz çətin təsəvvür edilir" [26]. Qeyd edək ki, A.Tsiskaridzenin məqaləsi çap olunduğu tarixdə Ə.Topçubaşov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətində portfelsiz nazir vəzifəsində idi.

Ə.Topçubaşov 1905-1906-cı illərdə olduğu kimi, 1918-ci ilin mart ayında da milli zəmində toqquşmaların qarşısının alınması və sülhün, əmin-amanlığın bərqərar olması üçün öz səylərini əsrigəmərdi. Məhz bu səbəbdən Bakıda bolşevik-daşnak alıyansı tərəfindən yaradılmış İnciləbi Müdafiə Komitəsinin "Müsavat" və digər təşkilatların nümayəndələrinə ünvanlanmış 1 aprel 1918-ci il tarixli ultimatumunun şərtlərinin qəbul olunmasına imza atmış ictimai fəalları sırasında onun da adı var idi [27].

Tiflis mətbuatı Ə.Topçubaşovun diplomatik fəaliyyətini də diqqətlə izləyərək onun regiondakı bir sıra aktual məsələlərlə bağlı siyasi baxışlarını əks etdirməyə çalışırdı. Bu baxımdan GDR hökumətinin rəsmi yayım orqanı "Sakartvelo Respublika" ("Gürcüstan Respublikası") qəzetinin 5 sentyabr 1918-ci il tarixli sayında dərc olunmuş "Topçubaşovla söhbət" başlıqlı yazı maraqlıdır. Yazıda AXC-nin xarici işlər naziri qismində Tiflisdə səfərdə olan Ə.Topçubaşovun qəzet müxbirinin suallarına cavabları əsasında Azərbaycan-Gürcüstan və Azərbaycan-Osmanlı münasibətlərinə, sona yetmiş Trabzon konfransı və keçirilməsi planlaşdırılan İstanbul konfransında Gürcüstanla bağlı müəyyən məsələlərə, Şimali Qafqaz müsəlmanlarının milli mücadiləsinə və Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən mühasirəyə alınan Bakı şəhərində son vəziyyətə dair fikirləri yığcam şəkildə öz əksini tapmışdır" [29].

Tiflisdə nəşr olunan rusdilli "Vozrojeniyə" qəzeti 6 mart 1919-cu il tarixli sayında xəbər verirdi ki, Paris Sülh Konfransında iştirak etmək üçün Azərbaycan nümayəndə heyəti artıq Romadan Parisə çatıb və nümayəndə heyətinin rəhbəri Əlimərdan bəy Topçubaşov da Parisə yola düşüb [25]. "Sakartvelo" ("Gürcüstan") qəzeti isə 3 iyun 1919-cu il tarixli sayında Şimali Qafqaz nümayəndə heyətinin və Ə.Topçubaşovun başçılığında Azərbaycan nümayəndə heyətinin ABŞ prezidenti V.Vilsonla görüşü barədə məlumat dərc edirdi [28].

Ə.Topçubaşov öz siyasi və diplomatik fəaliyyətində Azərbaycanla Gürcüstan, Azərbaycan xalqı ilə gürcü xalqı arasında dostluq əlaqələrinin inkişafına həmişə böyük önəm verirdi və bu istiqamətdə təşəbbüslərini əsrigəmərdi. O, Cənubi Qafqazın bu iki ən böyük xalqı arasında mövcud olan mehriban qonşuluq münasibətlərinin bütövlükdə Qafqaz xalqlarının xoşbəxt gələcəyinin təmin olunmasında az rol oynamadığını bilirdi. Bu səbəbdən Əlimərdan bəy gürcü ictimaiyyətinin öndə gələn simaları ilə isti münasibətlər yaradaraq, ondan ümumi maraqlar və məqsədlər naminə faydalanmağa çalışırdı.

Ə.Topçubaşovun xoş ünsiyyətdə olduğu gürcü ziyalılarından biri də görkəmli şair, maarifçi-mütəfəkkir, gürcü xalqının milli azadlıq bərəkatının liderlərindən və əsas ideoloqlarından biri Akaki Tsereteli idi. A.Tsereteli 26 yanvar 1915-ci ildə vəfat etdikdə Əlimərdan bəy onun dəfn mərasimində iştirak etmək üçün Tiflisə yola düşür, eyni zamanda "Zakavkazskaya reç" qəzetinin redaksiyasına aşağıdakı məzmununda başsağlığı məktubu göndərir:

"İcəzə verin sizin nüfuzlu qəzətiniz vasitəsilə böyük xalq şairi Akakinin vəfatından doğan ümumi kədəərə şərik olum və bütün gürcülərə bu əvəzolunmaz itki ilə əlaqədar dərin hüznə

başsağlığı verim. Qoy bu müdrik ifadənin sevgiylə dolu olan şirinsəli ilhamı, doğma salamurisi" Qafqaz xalqlarının qardaşlıq birliyi naminə gözəl Gürcüstanın dirçəlişinin rəmzi olsun" [22].

Mətbuat 28 yanvar 1915-ci ildə Akaki Tseretelinin vəfatı münasibətilə Tiflis şəhərindəki Sioni kilsəsində keçirilən vada mərasimində müsəlmanlardan Xan Talışinskiyin, şahzadə Kazım Mirzənin, podpolkovnik İbrahim bəy Vəkilovun, sünni və şiə məzhəbinin ruhanilərinin, eləcə də Əlimərdan bəy Topçubaşovun başçılığında Bakı müsəlmanlarının iştirak etdiyi yazırdı [22]. Əlimərdan bəy Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti və müsəlman mədəni-maarif cəmiyyətlərinin ("Nəşr-Müari", "Nicat", "Səfa", "Səadət") təmsilçisi kimi [23] 8 fevral 1915-ci ildə A.Tseretelinin dəfn mərasimində qatılaraq cənazəsi üstündə təsirli bir nitq söyləyir. O, öz ürək sözlərini ifadə edərək deyir:

"Belə bir zamanda dost xalqa qardaşlıq əlini uzatmaq, sözlərlə təsəlli vermək və onun ümumi kədərli günündə iştirak etmək bizə diyarımızın gürcüləri və müsəlmanları arasında yaranmış və mövcud olan mehriban qonşuluq əlaqələri ilə diktə olunan müqəddəs borcudur.

Biz bu münasibətlərlə qürur duyuruq və ona dəyər veririk, çünki müsəlmanlar bildilər və bilirlər ki, gürcü qonşularının təmsiləndə onların işi "Yaşa və başqalarına yaşamaq imkanı ver..." şüarına açıq riayət edən cəngavərək nəcib bir xalqdır. Gürcülərin öz həyatlarında belə səmimiyyətlə riayət etdikləri bu şüar bütün insanların, istər ayrı-ayrı şəxslər olsun, istərsə də cəmiyyətlər, zümrələr və ya xalqlar, birgə yaşayışın böyük və müdrik başlanğıcıdır, eyni zamanda gələcək nəsillərin firavanlığı üçün Qafqaz müsəlmanlarının gürcülərə qarşı səmimi simpatiyası və hisslərinin mənbəyidir... Və burada, hamımız üçün dəyərli olan böyük gürcünün cənazəsi üstündə müsəlmanların bu simpatiyası və hisslərini ifadə etməliyəm. Əminəm ki, mərhum şairin müqəddəs ruhu bundan şad olacaq. Çünki məhz sən, müdrik-şair bütün xalqları sülhə və qardaşlıq birliyinə çağıraraq öz vətəninin dirçəlişi üçün şirin nəğmələr qoşurdun... Sən bizim möcüzəvi Qafqazın çiçəklənməsinə güclü zəmin yaradan ideyalarımızın əsl əshabəsi idin..." [32].

Əlavə edək ki, Əlimərdan bəy Parisdə mühacirət həyatı yaşadığı dövrdə (1920-1934-cü illər) də qafqazlı məsləkdaşları və əqidədaşları ilə ünsiyyətdən yayınmamış, gürcü siyasi mühacirətinin bu şəhərə sığınmış nümayəndələri ilə sıx əlaqədə olmuşdur.

Yekun olaraq vurğulamaq istərdik ki, Ə.Topçubaşovun da iştirakı ilə Şimali Qafqazda nüfuzunu göstərməklə bərabər, siyasi-diplomatik fəaliyyətinin, fikir dünyasının və zəngin ideya irsinin tam şəkildə araşdırılmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Əlavə 1

PETERBURQDAN XƏBƏR [6]

(Xüsusi müxbirdən)

Parlament kuluarlarında

Peterburq, 11 iyun.

Bu gün bazar günüdür, ancaq parlament buna rəğmən çalışır. Parlamentin muxtariyyətçilər fraksiyasının toplantısıdır, hansında ki, mən 2 saat oturdum. Sonra bəlkə liderlərdən birisi ilə qarşılaşdım deyə kuluarlarda gözəmə çıxdım...

Bir az sonra muxtariyyətçilərin toplantısı da bitdi...

Parlamentin muxtariyyətçilər fraksiyasının sədrini və onunla birlikdə Qafqazdan gəlmiş məşhur Topçubaşovu gördüm. Hər ikisinə yaxınlaşıb onların söhbətinə qarışdım.

- Mən qeyd-şərtsiz aqrar komissiyanın tərkibinə daxil olmalıyam, -Topçubaşov Lednitskini inandırmağa çalışırdı.

- Yetmirmi, - Lednitski qeyd etdi, - aqrar komissiyaya artıq Zaqafqaziyanın nümayəndəsi kimi gürcü Barataşvilini seçdik...

- Yetməz! - Topçubaşov onun sözünü kəsdi.

- Niyə?

- Barataşvili Qərbi Zaqafqaziyanın, Gürcüstanın təmsilçisidir, orada tamam başqa şərtlər ha-kimdir, orada sosializm yolu ilə gedirlər, bizdə, Şərqi Zaqafqaziyada isə tamam başqa vəziyyətdir...

* Yazının tam məni üçün bax: Əlavə 2.

** Yazının tam məni üçün bax: Əlavə 3.

*** salamuri - gürcü simli musiqi aləti (F.V.-H.).

- Anladın mənə, çox minnətdar olaram, – deyilənlərlə maraqlanan Lednitski cavab verdi...
Topçubaşov Lednitskiyə erməni-tatar qarşılıqlı maraqların ətrafı tarixçəsi, oradək torpaq sahibkarlığının şərtləri barədə danışdı...

Topçubaşovun söylədiklərindən ermənilərlə tatarlar arasında yaranmış dəhşətli nifrət və qırğınlar maraqlı idi.

Məni şəxsən Topçubaşovun bir qeydi düşünməyə vadar etdi: “Qərbi Zaqafqaziya, Gürcüstan sosializmin ardınca yürüdü, bizdə isə tam başqa cür idi”...

Həqiqətən Gürcüstanı ümumi azadlıq hərəkatı çəkib apardı, daha dəqiq demək istəyirəm, gürcülər azadlıq hərəkatına bütün ölkənin diqqətini özünə çəkən xüsusi rəng qatdılar. Belə hərəkatı, belə böyük nümunəni qonşular da təqlid etməlidirlər, hansıların ki, nümayəndəsi Topçubaşovdur... Bu belə də olacaqdı və əks mövqedə dayanan insanların yaxınlaşması mənzərəsi progressiv surətdə yüksələcəkdi.

Bunu bürokrat dünyası yaxşı hiss edirdi, hiss edirdi və qorxu zəngi ürəklərini döyündürdü...

Buna görə də Gürcüstanda ordu, top, atəş peyda oldu, Şərqi Zaqafqaziyada isə, yeri gəlmişkən, tərribat vasitəsilə ermənilərlə tatarlar arasında kəskin nifrət və qırğın yaratdılar. Son vasitəni yetərli hesab etmədikdə topları, tüfəngləri və kazakları irəli yürütdülər... Beləliklə bütün Zaqafqaziyada demək olar ki, eyni cür od-atəş yaydılar.

Səbəbləri müxtəlif idi, fəqət bürokratiyanın məqsədi eyni idi...

Aqrar məsələyə gəldikdə, bilmirəm, Qərbi Zaqafqaziya üçün faydalı olacaq bir şey, necə ki, cənab Topçubaşov düşünür, Şərqi Zaqafqaziya üçün niyə zərərli olmalıdır.

Malakia Bolkvadze

Əlavə 2

ƏLİMƏRDAN BƏY TOPÇUBAŞOV GİLDƏ [26]

Bayramın (böyük ehtimalla Novruz bayramının – F.V.) son günü mənim böyük vəkili Əlimərdan bəy Topçubaşovun qonağı oldum.

– Oh, xoş gəlmisiniz – o, öz nəvazişli təbəssümü ilə qarşıladı: tam unudulmuşduq.

– Əziz Əlimərdan bəy, mən düşünürdüm ki, indi Tiflisdə olarsınız, siz axı yüksək vəzifəyə təyin olunubsunuz!

– Bildiriblər, ancaq xəstəyəm... Uşaq da – Ənvər də xəstədir.

– İndi sizin orada olmanız mütləqdir.

– Elə düşünürsən?

– Əminəm.

– Bəs mən əmin deyiləmsə?

– Qəribədir! Zaqafqaziya müsəlmanları içərisində sizdən savadlı və hörmətli insan görmürəm. Həm də bu gün hamı öz gücünü, biliyini və nüfuzunu ümumi işin xatirinə qurban verməyə məcbur deyilmə?

– Hm! Ümumi işin...

– Əlbəttə.

– Bəs əgər Krilovun təmsilindəki qu quşu, durnabalığı və xərçəng kimi hərə bir tərəfə çəkirsə?

– Siz, əlbəttə, bizim ölkənin üç millətini nəzərdə tutursunuz.

– Heç də yox. Mən bu üç millətin yüz iyirmi üç partiyasını nəzərdə tuturam.

– Yəni həqiqətən xalqın maraqlarına dəyər verənlər bu gün də ümumi dil tapma bilməyəcəklər?..

– Ümid itir.

– Təkrar etmək istəyirəm, bu gün sizin yeriniz Tiflisdədir! Bu gün, nə vaxt ki, Osmanlı qapıda dayanıb...

– Yəni ki, bu elə böyük bədbəxtçilikdir?

– Əlimərdan bəy! Sizin – bir gün belə elektronsuz, telefonsuz keçinə bilməyən birisinin bunda şübhəsi var? Siz – heç olmasa inqilabın yarım ilinin əzəmətini görənlər birisi yenə yabanı

Osmanlı ilə barışa bilirsinizmi?

– Və ilin ikinci yansının süqutunu və xəcalətini də! Həm də Osmanlı siz təsəvvür etdiyiniz qədər də yabanı deyil. Gedək çay içək.

Ayağa durduq. Masa qoz-fındıq, meyvə və şirniyyatla dolu idi.

– Bizim qonağımız əmindir ki, indi mən Tiflisdə olmalıyam, – o, həyat yoldaşına müraciət etdi.

Həyat yoldaşı:

– Hoo, Əlimərdan bəy xəstədir, olmaz...

Bu vaxt telefona zəng gəldi. Əlimərdan bəy:

– Məni çağırırlar, getməliyəm, ancaq siz mənim ailəmlə qalın, nəşə danışın, tez qayıdacağam.

O, gəldi. Uşaq möhkəm xəstə idi, bütün ailə narahat olurdu. Həkim gəldi. Mən Əlimərdan bəyi gözləmədim.

Dəhşətli Bakı hadisələrindən sonra bolşeviklər onu həbs etdi. Ailəsinə baş çəkməyə gətdim, lakin cənab Topçubaşovun qayınanasından başqa evdə heç kəs yox idi, müvəqqəti olaraq başqa yerə köçmüşdülər. Sonuncu (Ə.Topçubaşovun qayınanası – F.V.) Əlimərdan bəylə görüşməyi məsləhət görmədi: “Başqa cür düşünməsinlər; onun köməkçisi və üstək gürcüsən, hərçənd bildiyimə görə, sizi gözəl şəxsi münasibətlərdən başqa heç nə birləşdirmir; sizin məzhəb və onun yönü – bu, iki fərqli qütbdür. Ancaq Əlimərdan bəy gürcüləri sevir, dustaqqananın yanından keçsəniz yaxşı olardı. Əlimərdan bəy həmişə pəncərənin qarşısında olur, görər, salam deyərsiniz – sevinər. Bolşeviklərə və ermənilərə müraciət etmək istəyirəm ki, Əlimərdan bəyi azad etsinlər. Topçubaşov həbsxanada onlar üçün daha təhlükəlidir. Bizim xalq təhqir və alçaldılmanı heç kəsə bağışlamayacaq. Baş verənlər yetər: Topçubaşovun incidilməsi oda neft tökəcək. Yaxşı olar Əlimərdan bəyə xahiş etsinlər ki, xalqı sakitləşdirsin. Çağelinin yanına ötürün, görmək istəyirəm!”

Mən onu ötürdüm. Ondan sonra nə Əlimərdan bəyi gördüm, nə də onun ailəsinin hansısa bir üzvünü. Dedilər ki, Əlimərdan bəyi azadlığa buraxıblar.

Azərbaycan hökuməti onsuz çətin təsəvvür edilir.

Alfa Tsiskaridze

Əlavə 3

Ə. M. TOPÇUBAŞOVLA SÖHBƏT [29]

Dörlər İttifaqı (Almaniya İmperiyası, Avstriya-Macarıstan İmperiyası, Osmanlı Dövləti və Bolqarıstan Krallığı – F.V.-H.) ilə Azərbaycan arasında, həmçinin, Azərbaycan, Gürcüstan və Ararat Respublikası arasında mövcud olan bütün böyük siyasi əlaqələri aydınlaşdırmaq və nizamə salmaq üçün Azərbaycan Respublikasının xarici işlər naziri Əlimərdan bəy Topçubaşov hazırda Tiflisdədir.

Azərbaycan Berlin, Vyana, İstanbul, Sofiya, Tiflis və İrəvan hökumətləri qarşısında öz siyasətini Topçubaşovun rəhbərliyi ilə bu şəkildə icra edir. Ona görə də, onun bizim qəzetin əməkdaşı ilə söhbəti zamanı söylədiyi sözlərə xüsusi önəm verilir.

Azərbaycan və Gürcüstan

Biz və Gürcüstan arasında əlaqələr günü-gündən inkişaf edir, cənab Topçubaşov qeyd etdi, və bu əlaqələr əlbəttə ki, əvvəllər olduğu kimi, yalnız məhrifan qonşuluq və dərindən dostluq xarakterini daşıyır. Gürcü ictimaiyyəti, ictimai və siyasi xadimləri yaxşı bilir ki, bundan əvvəl də həmişə bu fikirdə olmuşam və indi də dərindən əminəm, bu iki qonşu arasında münasibətlər başqa cür də olmamalıdır. Böyük məmnuniyyətlə vurğulayıram ki, biz və Gürcüstan Respublikası arasında kreditlər və arbitrajlar kimi böyük məsələlərə dair razılıq artıq əldə olunmuşdur. Əlbəttə ki, başqa cür də olması təsəvvür edilə bilməzdi...

Keçmiş Trabzon və gələcək İstanbul konfransları

Səmimiyyətlə deyilməlidir ki, Trabzon konfransı zamanı böyük səhv baş verdi, hansı ki, hesab edirdəm, mütləq düzəldilməlidir. Bu konfransda Gürcüstanı onun ərazisinin qoparılması ilə alçaldan siyasi addımın nə ilə nəticələnmə biləcəyi açıq şəkildə təqdim olunmamış və aydınlaşdırılmamışdır.

İstanbul konfransında, hansı ki, məndə olan məlumata görə hələ başlamamışdır, ancaq yaxın gələcəkdə keçiriləcəkdir, bu səhvin düzəldiləcəyinə tam ümid bəsləməliyik. Şəxsi amilin əhəmiyyətini çıxarıb atmaq niyyətim yoxdur, bu məsələ barədə söhbətin cənab Topçubaşov bitirdi, ancaq mənim buralı dostlarımla əmin edir ki, Trabzon konfransında iştirak etmək imkanı olsa, əvvəlcədən bu səhvi önləmək mümkündür.

Osmanlı və Azərbaycan

Osmanlının bu gün Azərbaycanın hökmdar ağası olacağı təqdirdə sonuncunun müstəqil dövlət kimi mövcud olmayacağı barədə sözlər tamamilə həqiqətə uyğun deyil. Hamının bildiyi kimi, bizim, misal üçün Gürcüstandakıtək, nizami ordumuz yox idi, ona görə də biz daimi yolunun müdafiəsi məsələsinə Osmanlıya həvalə etdik, hansı ki, Azərbaycanın ümumi siyasi mühitə tələb edənədək bu köməkliliyi göstərəcəkdir. Osmanlı tərəfdən Azərbaycanın müstəqil, suveren dövlət kimi hüquqlarının pozulması və daxili işlərinə müdaxilə halları indiyədək olmayıb və bundan sonra da olmayacaq.

Şimali Qafqaz müsəlmanları

Bu sual barədə sadəcə onu dedi ki, Şimali Qafqaz müsəlmanları qeyd-şərtsiz orada yaşayan müsəlmanların müstəqil dövlətlərinin ittifaqını yaratmaq istəyirlər. Bunu oradakı müsəlmanlar tələb edirlər və öz məqsədlərinə çatmaq üçün düşünməliyik.

Bakı cəbhəsi

Bakıdan mən üç həftədən çoxdur ki, çıxmışam və ona görə də onun indiki daxili həyatı barədə öz fikrimi ictimaiyyətlə bölüşmək imkanım yoxdur. Ancaq bir məsələni qətiyyətlə söylədi: Bakının alınması yaxın gələcəyin işidir. Osmanlı qoşunları Bakını elə əhatəyə alıblar və elə məsafədə dayanıblar ki, şəhərin dağılması və neft mənbələrinin məhv edilməsi təhlükəsi olmasa, onun alınmasının uzadılmasına heç bir səbəb yoxdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Gürcüstan Milli Tarix Arxivı, fond 153, siyahı 1, iş № 1060.
2. Gürcüstan Milli Tarix Arxivı, f. 17, s. 2, iş № 557.
3. F.Valehoğlu. *Tiflis quberniyasında azərbaycanlılara qarşı 1905-ci il kütləvi qırğınları*, AMEA-nın Tarix İnstitutunun nəşri, Bakı, 2013, 240 s.
4. "Tsnobis pirtseli" ("სნობის უცხოელო") qəzeti, 1905, 1 dekabr, № 2960.
5. "İveriya" ("ივერია") qəz., 1905, 9 dekabr, № 222.
6. "Şroma" ("შრომა") qəzeti, 1906, 14 may, № 32.
7. "Kavkaz" («Кавказ») qəz., 1905, 6 dekabr, № 301.
8. "Kavkaz" («Кавказ») qəz., 1906, 22 fevral, № 43.
9. "Kavkaz" («Кавказ») qəz., 1906, 25 fevral, № 46.
10. "Kavkaz" («Кавказ») qəz., 1906, 26 fevral, № 47.
11. "Kavkaz" («Кавказ») qəz., 1906, 1 mart, № 49.
12. "Kavkaz" («Кавказ») qəz., 1906, 4 mart, № 52.
13. "Kavkaz" («Кавказ») qəz., 1906, 9 mart, № 56.
14. "Kavkaz" («Кавказ») qəz., 1906, № 48, 53-55.
15. S.Həsənlı. Əlimərdan bəy Topçubaşı: Böyük mübarizədə keçən ömür (I yazı), <http://karabakhmedia.az/main/1355-elmerdan-bey-topchubash-boyuk-mubarizelerde-kechen-omur.html>
16. "Novoye obozreniye" («Новое обозрение») qəz., 1905, 3 dekabr, № 249.
17. "Novoye obozreniye" («Новое обозрение») qəz., 1906, 17 fevral, № 20.
18. "Novoye obozreniye" («Новое обозрение») qəz., 1906, 14 mart, № 41.
19. "Tiflisski listok" («Тифлисский листок») qəz., 1905, 11 dekabr, № 247.
20. "Tiflisski listok" («Тифлисский листок») qəz., 1906, № 64, 72, 81, 102, 109.

21. "Zakavkazskaya reč" («Закавказская речь») qəz., 1915, 27 yanvar, № 21.
22. "Zakavkazskaya reč" («Закавказская речь») qəz., 1915, 30 yanvar, № 24.
23. "Zakavkazskaya reč" («Закавказская речь») qəz., 1915, 8 fevral, № 31.
24. "Zakavkazskaya reč" («Закавказская речь») qəz., 1915, 10 fevral, № 32.
25. "Vozrojdeniye" («Возрождение»), 1919, 6 mart, № 53.
26. "Ertoba" ("ერთობა") qəz., 1918, 10 iyul, № 142.
27. "Sakartvelo" ("საქართველო") qəz., 1918, 1 aprel (14 aprel), № 71.
28. "Sakartvelo" ("საქართველო") qəz., 1919, 3 iyun, № 112.
29. "Sakartvelos Respublika" ("საქართველოს რესპუბლიკა"), 1918, 5 sentyabr, № 34.
30. "Ertoba" ("ერთობა") qəz., 1918, 10 iyul, № 142.

A.TOPCHUBASOV'S SOCIO - POLITICAL ACTIVITY IN THE GEORGIAN AND RUSSIAN PRESS OF TIFLIS IN 1905-1919.

Summary

A prominent statesman, diplomat and lawyer Alimardan bey Topchubashov (Topchubashi), one of the founders of the Azerbaijan Democratic Republic, enjoyed great respect and authority among the political and social circles of the Tiflis city (the place where he was born) and the Georgian intelligentsia. Georgian-language and Russian-language periodical press of Tiflis carefully monitored its political, public and diplomatic activities.

The materials reflected in the Georgian press along with showing A.Topchubashov's reputation as a prominent statesman and public figure in the South Caucasus, carries a particular importance in full study of his political and diplomatic activity his world of thinking and a rich heritage of ideas.

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ А.ТОПЧИБАШЕВА В ГРУЗИНОЯЗЫЧНОЙ И РУССКОЯЗЫЧНОЙ ПРЕССЕ ТИФЛИСА 1905-1919 ГГ.

Резюме

Один из основателей Азербайджанской Народной Республики, известный государственный деятель, дипломат и адвокат Алимардан бек Толчубашов (Топчубаши) пользовался большим уважением и авторитетом среди общественно-политических кругов города Тифлиса и грузинской интеллигенции. Грузинская и русская периодическая пресса Тифлиса внимательно следила за его политической, общественной и дипломатической деятельностью.

Материалы, отраженные в грузинской прессе об А.Толчубашове имеют важное значение в исследовании его политико-дипломатической деятельности и идейного наследия, как видного государственного и общественного деятеля Южного Кавказа.